

Samenvatting

Sharia in Nederland

Een studie naar islamitische advisering en
geschilbeslechting bij moslims in Nederland

dr. L.G.H. Bakker
drs. A.J. Gehring
drs. K. van Mourik
drs. M.M. Claessen
C. Harmsen
dr. E. Harmsen

Instituut voor Culturele Antropologie en Ontwikkelingsstudies

Instituut voor Rechtssociologie

Radboud Universiteit Nijmegen

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum (WODC) van het ministerie van Justitie en het ministerie van VROM/WWI. Het voorziet in de toezegging van 2 juli 2009 door de Minister van Justitie, Hirsch Ballin naar aanleiding van vragen van Kamerleden, om onderzoek te laten verrichten naar het mogelijk bestaan van shariarechtbanken in Nederland. Het onderzoek is uitgevoerd door een multidisciplinair onderzoeksteam van de Radboud Universiteit Nijmegen en heeft als doel te komen tot een inventarisatie van de aard en omvang van geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland.

Vraagstelling en methodologie

De hoofdvraag van het onderzoek luidt: *Komt geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland voor, in welke mate en met betrekking tot welke geschillen?* Deze vraag is onderverdeeld in drie clusters van deelvragen die zich respectievelijk richten op

1. de aard van het aanbod van geschilbeslechting en advisering op basis van sharia,
2. het feitelijke karakter van dergelijke geschilbeslechting en advisering en
3. de plaats die geschilbeslechting en advisering op basis van sharia volgens betrokkenen innemen in de Nederlandse samenleving.

Er is voor gekozen om het concept van 'geschilbeslechting' in de context van sharia niet gelijk te stellen aan rechtspraak. De term rechtspraak impliceert namelijk de autoriteit van een rechtbank, een officieel, door de overheid erkend en geëerbiedigd instituut. Het Nederlandse rechtstelsel kent geen 'shariarechtbanken' of 'shariarechtspraak'. Gebruik van deze termen zou ten onrechte officiële autoriteit kunnen suggereren, maar ook impliceren dat gebruikers van een op deze wijze aangeduid instituut er de autoriteit van een rechtbank aan toeschrijven, wat juist niet van tevoren vaststond.

De twee centrale begrippen in deze vraagstelling zijn 'geschilbeslechting' en 'sharia'. Geschilbeslechting op basis van sharia heeft in Nederland een diffuse status. Er is sprake van vele varianten tussen juridisch bindende geschilbeslechting door rechtspraak en volkomen vrijblijvende advisering. Waar een vorm van geschilbeslechting of advisering zich tussen deze twee uitersten bevindt, is afhankelijk van de aard van de voorgelegde situatie, de context van de vrager(s), de ingeschakelde derde(n), de toegeschreven autoriteit van deze derde en de (ervaren) bindende kracht van de aangedragen oplossing. Zulke geschilbeslechting kan dus worden toegepast door een breed spectrum van niet-officiële autoriteiten die in meer of mindere mate door hun doelgroep worden erkend en waarvan de bindende kracht niet zonder meer vaststaat. Om deze nuancering helder te krijgen, onderscheiden we geschilbeslechting en advisering op basis van sharia. Geschilbeslechting betreft in het kader van dit onderzoek een situatie waarin één of meerdere partijen een geschil aan een derde voorleggen en deze verzoeken op basis van sharia een oplossing aan te dragen. Advisering op basis van sharia betreft een situatie waarin één partij een vraag of een probleem aan een derde voorlegt, teneinde van hem of haar op basis van sharia een advies te krijgen. Sharia betreft dus wetten en

regels, maar eveneens voorschriften en adviezen. We hebben de term 'sharia' daarom in eerste instantie zelf niet verder ingevuld dan als 'recht van de islam' maar hebben deze definitie uiteindelijk vervangen door 'islamitische normen en waarden' omdat uit het onderzoek naar voren kwam dat de nadruk op recht te sterk was.

Het onderzoek diende te worden uitgevoerd in de korte tijdsspanne van drie maanden. Dit was te kort om met behulp van een aselechte steekproef onder Nederlandse moslims een enquête uit te voeren. Bovendien was er nog zeer weinig bekend over de rol van sharia in Nederland, zodat is besloten om een kwalitatieve (variabele-georiënteerde) benadering te gebruiken. Er zijn diepte-interviews afgenomen bij 93 respondenten aan de hand van topiclijsten. Tussentijdse bevindingen en hypothesen zijn getoetst aan de hand van drie paneldiscussies. Om een zo goed mogelijke afspiegeling van de diversiteit aan meningen en ideeën onder Nederlandse moslims te krijgen, zijn respondenten geselecteerd op basis van etnische diversiteit, geslacht, generatie (eerste, tweede en derde generatie moslims) en religieuze stroming. Het ging ons er om de praktijk van sharia in beeld te brengen vanuit de eigen kennis en beleving van de respondent omdat we onze data zo veel mogelijk rechtstreeks en van falsificeerbare bronnen wilden verkrijgen. We streefden er echter ook naar een zo compleet mogelijk beeld van de rol van sharia onder de hele Nederlandse moslimbevolking te krijgen en hebben daarom onze respondenten wel uitgekozen op verwachte kennis en inzichten in de situatie binnen hun eigen gemeenschap en –incidenteel– binnen een bredere context. Dit leidde er toe dat het aantal 'islamdeskundigen' onder de respondenten 44 procent bedraagt, wat een hoger percentage is dan een aselechte steekproef zou hebben bevat.¹

Respondenten over sharia

Respondenten definiëren sharia verschillend. Een kleine minderheid ziet sharia vooral als een wetgevend systeem, een grotere groep omschrijft sharia als de religieuze rituelen van de islam, maar de meerderheid van de respondenten ziet het als een normen en waardenstelsel in brede zin. Veel respondenten vertellen dat zij sharia niet bewust toepassen of er niet actief mee bezig zijn, waardoor het geen prominente plaats in hun dagelijks leven heeft. Daarnaast associëren zij sharia vooral met de uitvoerende en normatieve aspecten van religie en niet met concrete juridische zaken.

Door de respondenten werd geen concreet verlangen uitgesproken om sharia in Nederland ingevoerd te krijgen. Veel van de sharieregels waaraan men belang hecht, kunnen prima onder het Nederlandse recht worden uitgevoerd. Volgens de meeste respondenten bepaalt sharia bovendien dat moslims zich dienen te houden aan de geldende wetten van het land waar men woont of, indien dit onoverkomelijke problemen zou opleveren, te verhuizen. Dit neemt echter niet weg dat respondenten wel degelijk een normerende en regulerende rol voor sharia in Nederland zien. De overheid,

1 Islamdeskundigen zijn in dit onderzoek gedefinieerd als personen die moslim zijn, een specifieke islamitische opleiding hebben gevolgd, hierdoor inhoudelijke kennis hebben vergaard over sharia, veelal een publieke rol binnen een islamitische gemeenschap vervullen en door andere leden van de gemeenschap worden aangewezen als personen met veel kennis over sharia. In dit onderzoek omvat deze groep onder andere imams, theologisch geschoolde bestuursleden van moskeeën en islamdocenten binnen en buiten de moskee.

zo menen sommigen, laat kansen liggen door geen gebruik te maken van de mogelijkheden die sharia biedt om bijvoorbeeld de positie van naar Nederlands recht gescheiden islamitische vrouwen veilig te stellen door ook een scheiding volgens shariaregels te regelen of islamitische criminelen door religieuze autoriteiten op hun gedrag en godsvrees aan te laten spreken. Het instellen van een officieel sharia-orgaan wordt echter niet zonder meer als een goed idee gezien omdat de Nederlandse moslimbevolking etnisch en religieus divers is en het zeer moeilijk zou zijn om personen te vinden die door alle verschillende groepen als de hoogste autoriteit op nationaal niveau geaccepteerd zouden worden.

Advisering op basis van sharia

Sharia is een abstract begrip dat zich nog het beste laat omschrijven als 'goed islamitisch gedrag'. In het alledaagse leven staan veel moslims in Nederland dan ook nauwelijks stil bij de vraag of ze deze regels correct en consequent toepassen. Slechts indien zich verwarrende of nieuwe keuzes voordoen, wat in een niet-islamitisch land geregeld voorkomt, achten veel van de respondenten het nodig om bij een autoriteit na te gaan wat de juiste handelswijze volgens sharia is. Respondenten onderscheiden een breed scala aan personen die ze om advies kunnen vragen. Familie, vrienden, voorbeeldfiguren, imams en schriftgeleerden in binnen-, en buitenland, leden van de besturen van moskeeën of andere religieuze of culturele organisaties zijn hiervan voorbeelden. Bovendien kunnen moslims zelf kennis over sharia opdoen door boeken te lezen of internet te raadplegen en zo de adviezen en uitspraken van imams en andere autoriteiten kritisch beoordelen. Islamdeskundigen moeten dan ook over een extensieve en meer dan gemiddelde religieuze kennis beschikken, willen zij als autoriteit worden beschouwd. Daarnaast moeten ze in staat zijn hun uitspraken op een voor moslims in Nederland relevante manier te formuleren. Respondenten stellen dat advisering door wie dan ook niet bindend is. Een ieder kan verschillende deskundigen raadplegen over dezelfde kwestie om zo tot een besluit over de beste handelswijze te komen. Het kan echter voorkomen dat door de sociale omgeving druk worden uitgeoefend op de vragensteller om het advies na te leven. Uit het onderzoek is echter niet gebleken dat dergelijke druk vaak wordt uitgeoefend. Of er druk wordt uitgeoefend om een deskundige te raadplegen of een gekregen advies op te volgen, is sterk afhankelijk van de specifieke eigenschappen van de groep, het onderwerp van het advies en de omstandigheden van het moment.

Respondenten zijn zich bewust van de invloed van druk vanuit de sociale groep, maar zeggen geen van allen zelf ooit een advies van een religieuze expert te hebben opgevolgd vanwege op hen uitgeoefende druk door derden. Wel stellen sommige, etnisch diverse respondenten druk vanuit de familie bij het oplossen van geschillen te ervaren. Verschillende jonge respondenten zien echter een algemene afname in zowel de effectiviteit van beslissingen door islamdeskundigen als in de invloed van sociale druk. Zij stellen dat jonge moslims meer individualistisch zijn dan moslims uit oudere generaties. Ze zijn minder gericht op het onderhouden van sterke banden met de eigen gemeenschap, kunnen hun eigen beslissingen nemen en zijn beter dan ouderen in staat hun weg te vinden in de Nederlandse maatschappij.

Geschillenbeslechting op basis van sharia

Onder Nederlandse moslims komen verschillende vormen van geschilbeslechting op basis van sharia voor. Een minderheid (9 van 52) van de respondenten die we niet als islamdeskundigen beschouwen, meldt expliciet ervaring te hebben met dergelijke geschilbeslechting. Een grotere minderheid (16 van 52) heeft kennis van het bestaan van zulke geschilbeslechting via vrienden of familie. Uit het onderzoek blijkt dat geschilbeslechting volgens sharia een rekbaar begrip is. In eerste instantie beroepen veel respondenten zich bij voorkeur op naaste familie of vrienden om aan de hand van hun advies tot een goede oplossing te komen, zoals in de voorgaande paragraaf is beschreven. Indien dit niet lukt, kan men een deskundige om een oordeel vragen. Hierbij gaat het partijen en geschilbeslechters er om tot een oplossing te komen; bij voorkeur een oplossing die met instemming van de verschillende partijen wordt bereikt. Die oplossing zal door de deskundige religieus kunnen worden onderbouwd, maar deze religieuze onderbouwing voert niet noodzakelijk de boventoon. Shariaregels worden als richtinggevend ingezet, als normatieve begrenzing van mogelijke oplossingen en om een gevonden oplossing 'officieel' te bevestigen. Een combinatie van deze verschillende vormen is mogelijk en komt wellicht zelfs vaker voor dan strikt gebruik van een enkele vorm. Imams en andere islamdeskundigen geven aan een geschil liever in goed overleg op te lossen, waardoor dus eerder van geschilbemiddeling dan van geschilbeslechting kan worden gesproken. De bindende kracht van dergelijke uitspraken ligt in het gezag van de beslechter. Hoewel de meeste respondenten stellen dat een uitspraak in principe niet hoeft te worden opgevolgd, voegen zij er aan toe dat de omgeving druk uit kan oefenen op een partij om de uitspraak op te volgen. Het komt voor dat men een uitspraak naast zich neerlegt, maar naarmate de omgeving meer betrokken is geraakt bij het beslechttingsproces, zal dit steeds moeilijker zijn. De ruimte die partijen in het proces hebben, de mediërende rol van de aangezochte autoriteit en het ontbreken van bindende kracht van de aangereikte oplossing, maakt dat we concluderen dat er beter van geschiloplossing dan van geschilbeslechting kan worden gesproken.

De rol van internet en televisie

Advisering op islamitische grondslag heeft niet alleen plaats in omstandigheden waaronder de adviesvrager(s) en islamexpert elkaar ontmoeten. Internet en televisie spelen een duidelijke rol. Internetpagina's worden bezocht om informatie over de juiste islamitische leefwijze te vinden of vragen hierover te stellen aan deskundigen op hun webpagina's of aan andere moslims op discussiefora. Ook lezen respondenten internetdagboeken van al dan niet bekende deskundigen en bekijken ze filmpjes van lezingen of preken op *YouTube*. Internet maakt het mogelijk te 'shoppen' tussen fora en adviseurs en voor een vraag meerdere antwoorden te verzamelen om zo zelf te kunnen bepalen wat het beste antwoord is.

Internet wordt voornamelijk gebruikt door mensen onder de veertig jaar. Het aantal mannen en vrouwen dat gebruik maakt van het internet lijkt verhoudingsgewijs gelijk. De mate en de aard van het gebruik verschillen echter wel. Vrouwen maken vaker gebruik van het internet om advies te vragen. Een reden is dat vrouwen vragen over relaties of seks bij voorkeur niet direct aan de voornamelijk mannelijke autoriteiten, zoals de imam, in hun eigen omgeving stellen. De relatieve anonimiteit van het internet is dan een goed alternatief.

Het grote aanbod en de relatieve onbeperkte van autoriteiten die via internet kunnen worden geraadpleegd, vormen echter volgens de respondenten ook het grootste probleem. Bronnen zijn niet altijd helder en een ieder kan zich op internet als expert presenteren. De veelheid aan opvattingen wordt dan ook gezien als reden om voorzichtig te zijn bij het raadplegen van fora of personen en bij het accepteren van antwoorden of uitleg. Ook is het niet zo dat een *fatwa* gegeven door een buitenlandse islamdeskundige zonder meer toepasbaar is in de Nederlandse context. Vaak maken zulke deskundigen echter geen 'vertaalslag' en stellen de adviesvrager dus weer voor een nieuw probleem. Ook hierbij kan 'shoppen' tussen adviseurs of het zoeken naar 'vertalers' uitkomst bieden. Enkele respondenten geven volmondig toe de adviezen te kiezen waarin ze zichzelf het beste kunnen vinden, al voegen ze daar aan toe de reputatie en status van adviesgevers wel als een indicator van de validiteit van het advies te beschouwen.

Voor geschilbeslechting lijkt het internet niet te worden gebruikt. Respondenten melden dat het gebrek aan fysieke samenkomst om samen met de geraadpleegde deskundige te zoeken naar een oplossing het onaantrekkelijk maakt om geschillen via deze elektronische wijze op te lossen. De anonimiteit van internet en het vermogen van het medium om fysieke afstand te relativiseren, factoren die voordelen zijn bij het gebruik van internet om advies te vragen, werken voor geschilbeslechting dus juist nadelig.

Algemene conclusies

Uit het onderzoek blijkt dat er zeker sprake is van advisering en geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland, maar dat daarbij veelal sprake is van het gezamenlijk zoeken naar de beste oplossing onder de gegeven omstandigheden. Sharia wordt toegepast om de validiteit van de gevonden oplossing te toetsen. Voor bijna alle respondenten is sharia in Nederland niet hetzelfde als sharia in bijvoorbeeld Pakistan of Marokko. Zij leven in een westerse democratie en dienen zich, of zij de wetten van de staat nu onderschrijven of niet, naar deze wetten te voegen. Iedere moslim dient voor zichzelf een *modus vivendi* te vinden aangaande het leven volgens islamitische regels in een niet-islamitisch land. We menen dan ook dat onze oorspronkelijke definitie van sharia als 'recht van de islam' voor dat wat de Nederlandse moslims beleven, teveel de nadruk legt op de term 'recht'. Een definitie van sharia als 'islamitische normen en waarden' is passender.

We hebben geen aanwijzingen gevonden voor het bestaan van een 'shariarechtbank' in Nederland. De etnische diversiteit onder moslimgroepen in Nederland maakt het ook niet aannemelijk dat een dergelijk orgaan in enigerlei mate overkoepelend zou kunnen zijn zonder dat verschillende interpretaties of wellicht zelfs concurrentie de autoriteit

van het instituut aan twijfel onderhevig zouden maken. De Nederlandse praktijk lijkt dan ook niet op de arbitrage die in Groot-Brittannië plaatsheeft en waar opvolging van een besluit van het *Muslim Arbitration Tribunal* in principe bij de rechtbank kan worden afgedwongen. De praktijk van geschilbeslechting op basis van sharia in Nederland heeft niet het karakter van arbitrage, de Nederlandse wet staat immers geen arbitrage toe voor de (familierechtelijke) onderwerpen waarop naar de mededeling van de respondenten geschilbeslechting wordt toegepast. Als er een vergelijking met een juridische vorm kan worden gemaakt, komt mediation nog het meest in de buurt. Partijen zoeken onder leiding van een actieve deskundige en met inachtneming van de geldende rechtsregels naar een voor alle partijen acceptabele oplossing. Het is belangrijk dat deze oplossing ook daadwerkelijk acceptabel voor partijen is, omdat naleving niet wettelijk kan worden afgedwongen. Sociale druk is dan weliswaar een alternatief voor wettelijke of rechterlijke pressie, maar als druk tot onderdrukking leidt, vindt de onderdrukte de wet aan zijn kant. We menen dan ook dat er niet zozeer sprake is van geschilbeslechting op basis van sharia, maar veeleer van geschilbemiddeling.